

Київський університет ім. Тараса Шевченка

На правах рукопису

УДК 947.084.3 (477) : 355 (09) (47)

БОЖКО Олег Іванович

**ФОРМУВАННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ
І І 2-ї УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ДИВІЗІЙ
(Вересень 1918 — Червень 1919 рр.).**

07.00.02. — Вітчизняна історія.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1994

00597514 (V)

Робота виконана на кафедрі давньої та нової історії України Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник — доктор історичних наук,
професор А. О. БУРАВЧЕНКОВ.

Офіційні опоненти:
доктор історичних наук, професор В. В. МУСІЄНКО,
кандидат історичних наук В. М. УСТИМЕНКО.

Провідна організація — Київський педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

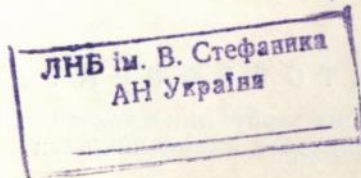
Захист відбудеться « 25 » квітня 1994 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій Д.068.18.06 при Київському університеті імені Тараса Шевченка (252017, місто Київ, вул. Володимирська. 60).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розіслано « 18 » березня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

М. О. РУДЬ

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури.

Вступ. Актуальність дослідження. Військова історія українського народу ніколи не була досліджена у повному обсязі. Не існує жодної узагальнюючої праці про його збройні сили. Українська військово-історична наука перебуває на стадії кволого відродження. Зважаючи на такий її стан і на сучасні вимоги державного і військового будівництва в Україні, першочерговими завданнями є вироблення концепції української військової та напрацювання фактичного матеріалу в обох ділянках військово-історичної науки: історії воєн та історії військового мистецтва.

До історії військового мистецтва відносяться історії видів і родів військ, у тому числі й історії військових частин /окремих батальйонів, полків/, з'єднань /бригад, дивізій, корпусів/ і об'єднань /армій і фронтів/.

В Україні традиція національної військової була перервана на довгі роки. Відродити й обновити її, використати вже існуючий досвід застосування як західного, так і російського армійського організму до української національної душі можна лише на основі вивчення історії формування, організації, бойових дій, побуту тощо окремих полків, бригад, дивізій. На сучасному етапі розвитку української державності конче необхідні саме праці про частини і з'єднання, які мали характер національних формувань, у тому числі й про такі, що перебували у сфері управління імперських органів.

Виявлення й аналіз вкладу українців у військово мистецтво, розвиток військової техніки, військово-теоретичної думки найбільш перспективні на шляху дослідження історії окремих частин і з'єднань, які комплектувалися в Україні, вивчення українського театру війни і театру військових дій в ході конкретних воєн.

Досвід українських радянських збройних сил – як позитивний, так і негативний – нині може бути особливо повчальним з огляду на те, що сучасні збройні сили України зберігають значною мірою радянські традиції. Крім того, висвітлення історії частин і з'єднань дозволяє більш глибоко і повно вивчати історію війн і способи ведення бойових дій.

Дослідження історії частин і з'єднань має особливе зна-

чення для осмислення історії громадянських і національно-визвольних воєн, коли регулярні війська найчастіше виникали шляхом ініціативи "знизу", стихійно, з повстансько-партизанських формувань, без певного плану, штатів, норм постачання і озброєння. В такій ситуації з'ясувати причини, загальні методи і особливості становлення збройних сил, висвітлити їх ранню історію можна лише порівнявши хоча б у загальних рисах конкретні історії ряду загонів, полків, бригад і дивізій.

Армія УНР і УГА після понад 100-літньої перерви поновила процес будівництва українських національних збройних сил. Однак вони виявилися не на висоті своїх історичних завдань. Їхня спадщина – це уроки перемог і помилок. Поле битви лишилося за РСЧА. Народжена в 1918 р., Радянська Армія виграла всі наступні війни і збройні конфлікти і в 1991 р. пішла з арени історії непереможеною ніким. Це була одна з наймогутніших армій ХХ ст. Вклад українців у її перемоги – величезний. Участь українських дивізій у громадянській війні, внесок українців у будівництво і вдосконалення радянських збройних сил, у перемогу над фашизмом – весь досвід новітньої історії повинен бути ретельно вивчений і служити практиці сучасного військового будівництва в Україні й вихованню в широких колах української громадськості впевненості у здатності власними силами створити сучасну боєздатну армію і забезпечити державний суверенітет, збереження територіальної цілісності України. Ми не маємо права відмовитися від своєї історичної спадщини.

І і 2-а Українські радянські дивізії займають особливе місце в історії України конітного часу. Вони були першими українськими радянськими з'єднаннями не тільки за номерами, а й фактично. Історія дивізій є ключем до розуміння внутрішніх процесів Українського фронту 1919 р., оскільки вони були першими, і при створенні нових з'єднань неминуче враховувалася їхній досвід.

У дисертації одночасно розглядається історія двох дивізій. Це обумовлено тим, що наприкінці 1918 р. їх об'єднувала спільність формування, в першій половині 1919 р. – спільні або паралельні бойові завдання, центральне місце у складі військ Українського фронту. Іме існує певна, хоч і дуже обмежена, традиція спільного оплеу історії І і 2-ї дивізій¹.

¹ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине /О двух парти-

В дисертаційному дослідженні розкриваються тільки найсуттєвіші моменти їхнього формування і бойових дій. В ньому простежено причини виникнення, джерела утворення, процес згуртування і бойового збирання підрозділів і частин, переформування і найзначніші бої та операції.

Головним об'єктом дослідження є бойова діяльність з'єднань і їхня реакція на суспільно-політичні процеси в Україні наприкінці 1918 - першій половині 1919 рр.

Ступінь вивченості теми. Історичну літературу, яка тією чи іншою мірою торкається історії I і 2-ї дивізій, за загальними ідеологічними підходами можна умовно поділити на кілька груп. Перша - це література 1920-х рр. Вона, зокрема, включає праці, спеціально присвячені I-й дивізії та її полкам. Ці роботи мають чітко виражений мемуарний характер. В усі наступні роки окремих праць про дивізії, за незначним винятком, не з'являлося.

Друга група - література 1930-х - 50-х рр., позначена штампами сталінського короткого курсу "Історії ВКП/б/": набір імен у публікаціях зведено до мінімуму, труднощі й невдачі пояснюються зрадами й відступами "ворогів народу", загальний методичний рівень низький, джерельна база бідна.

В роботах 1950-х - 60-х рр. нагромаджено велику кількість фактичного матеріалу, значно вище теоретичний і методологічний рівень. У наступні роки, зважаючи на посилення ідеологічного тиску, набір імен і фактів, пов'язаних з I і 2-ю дивізіями, а також їхнє трактування майже не змінилися.

Однак принципової різниці в поглядах на історію дивізій між дослідженнями 1930-х - 80-х рр. немає. В них ніяк не узагальнено минулого з'єднань, не виявлено закономірностей і особливостей їхнього формування, переформування, внутрішнього життя і бойових дій. Оцінка діяльності дивізій, особливо бойового шляху 1918-21 рр., не критична, навіть відверто апологітична, відбір фактів здійснювався упереджено.

Як зазначалося, перші праці з історії I і 2-ї дивізій з'явилися в 1920-ті рр. Тоді було видано історію I-ї Української радянської /з серпня 1919 р. - 44-а стрілецька/ дивізії

завоює дивізіях // Догорілої революції. - 1926. - № 5.
- С. 7-21; К истории создания 1-й и 2-й Украинских дивизий
// Военно-исторический журнал. - 1963. - № 9. - С. 123-128.

- "колективний труд красноармейцев, командиров и политработников - ветеранов 44-й дивизии", а також історії більшої її полків і Таращанської бригади¹. Історії частин у розділах, присвячених громадиській війні, дублюють відповідні місця книги про дивізію.

Стаття колишнього члена Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету /комітет був організатором обох дивізії/ і першого начальника 2-ї дивізії В.Х.Ауссема охоплює лише період утворення і і 2-ї дивізії. Стаття колишнього начальника І.С.Локатоша розкриває період формування і бойових дій з"єднання до початку лютого 1919 р.² Обидві вони становлять цінність не лише висвітленням окремих фактів, а й загальними спостереженнями, міркуваннями, оцінками добре обізнаних учасників подій. До публікацій включено чимало важливих документів.

Лише з 1963 р. історія і і 2-ї Українських радянських дивізії стає предметом зацікавлення науковців. Стаття без підпису в "Военно-историческом журнале", як і праця В.Х.Ауссема, важлива концептуальним підходом: історія обох з"єднань розглядається опізно, причому не тільки на етапі формування, а й у ході бойових операцій³.

"Характерним явищем формувального процесу" 1-ї дивізії присвятив статтю й розділ монографії В.Є.Тичина, відвівши 2-ї дивізії зовсім мало місця⁴. Про школу червоних командирів при

¹ Сорок четвертая Киевская дивизия: История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. - К., 1923; История 131-й Таращанской бригады. - Ентомир, 1925; История 131-го стрелкового Таращанского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. - Ентомир, 1928; История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. - Ентомир, 1928; История стрелкового Донецкого полка /бывшей 41-й дивизии/ 44-й Киевской стрелковой дивизии. - Ентомир, 1928; История 44-го артиллерийского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. - Ентомир, 1928.

² Ауссем В. К истории повстанчества на Украине /о двух партизанских дивизиях/ // Летопись революции. - 1926. - № 5. - С. 7-21; Локатос І.С. Стародуб - Чернігів - Київ /спогади про 1918-1919 рр./ // Летопись революции. - 1930. - № 5. - С. 248-273.

³ К истории создания 1-й и 2-й Украинских дивизий // Военно-исторический журнал. - 1963. - № 9. - С. 125-128.

⁴ Тичина В.Є. До історії Першої Української повстанської дивізії // Вісник Харківського університету. - № 17: Історична серія: вип. 1. - Х., 1966. - С. 11-19; Кого ж. Боротьба

1-я дивізія опублікував повідомлення В.М.Сивьков¹.

Про 2-у Українську радянську дивізію, на відміну від 1-ї, окремих публікацій не існує. Її 6-у полку присвячено книгу мемуарів, оформленню партійно-політичного апарату - статті².

До історії перших українських радянських дивізії можна віднести праці про Червоне козацтво³, адже деякий час цей полк входив до їхнього складу, а також був в оперативному підпорядкуванні 2-ї дивізії.

Енциклопедичні статті подають лише мінімум необхідної інформації про дивізії та деякі полки, аналітична частина в них повністю відсутня⁴.

Таким чином, жодної узагальнюючої праці з означеної тематики у вітчизняній та радянській історіографії немає, історія з'єднань лишається в науковому плані не дослідженою.

Значний матеріал про утворення і бойовий шлях 1-ї дивізії зібрано і опрацьовано в книгах про її командирів - М.Г.Кропив'янського, М.О.Шорса, Т.В.Черняка, М.П.Кирпоноса, В.М.Примакова, а також про В.О.Антонова-Овсієнка, І.Н.Дубового, А.С.Богунського та інших військових діячів⁵.

проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. - К., 1969. - С. 169-188.

¹ Сивьков В.М. З історії підготовки командних кадрів Червоної Армії на Україні // Український історичний журнал. - 1983. - № 2. - С. 94-97.

² Демченко М.И. Шестой повстанческий. - М., 1964; Стожок М.П. Створення партійних організацій у полках Другої Української радянської дивізії // Український історичний журнал. - 1988. - № 2. - С. 98-101.

³ Див. бібліографію: Гурьянов П.Д. Червоное казачество Украины в борьбе с иностранной военной интервенцией и внутренней контрреволюцией / январь 1918 - ноябрь 1920 гг. Автореферат... дис. канд. истор. наук. - К., 1964. - С. 4.

⁴ Див. статті "Перша Українська радянська дивізія", "Друга Українська радянська дивізія", "Богунці", "Тараманці", "Червоне козацтво України" у виданнях: Українська радянська енциклопедія. - Т. 1-17. - К., 1959-1965; те саме. - 2-е вид. - Т. 1-12. - К., 1977-1985; Радянська енциклопедія історії України. - Т. 1-4. - К., 1969-1972; Великий Говтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. - К., 1987. Статті "Первая Украинская советская дивизия" і "Вторая Украинская советская дивизия" див. у кн.: Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. - М., 1983; те саме. - 2-е изд. - М., 1987.

⁵ Дудко І. Микола Григорович Кропив'янський. - К., 1965; Ба-

В загальних працях з історії України, Компартії України, СРСР і КНР інформація про з'єднання обмежена визначенням їхнього партизансько-повстанського походження і хронологією зайняття Лівобережної України на початку 1919 р.¹

Більшість загальних праць з історії України, виданих на Заході, не виділяють I і 2-ї Українських радянських дивізій. В окремих публікаціях I-а дивізія згадується під назвою "Таращанська", вживання якої практикувалося ще в 20-30-х рр. і закріплюється Українським загальним енциклопедією та Енциклопедією українознавства².

В загальних працях з історії громадянської війни I і 2-ї дивізіями надається чимало уваги там, де йдеться про початок дій Українського фронту – до взяття Києва. З подій лютого – червня 1919 р., пов'язаних з дивізіями, подаються лише найважливіші. Ці праці важливі з'ясуванням загальної оперативно-стратегічної та політичної обстановки навколо з'єднань.

З перших праць такого роду найцінніші книги М.Є. Какуріна та В.О. Антонова-Овсєєнка. Останній є по суті збірником документів з розлогіми коментарями мемуарного характеру³.

Сильчилов В.С. Начдив Щорс /Боевой путь/. – М., 1957; Ісакович В.М. Микола Щорс: Короткий історико-біографічний нарис. – К., 1957; Стунтур Т. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. – К., 1981; Вакуров П., Андреев Г. Генерал Кирпонос. – М., 1968; Дубинский И. Примаков. – М., 1988; Петров В. Комкор червоних козаків /Про В.М.Примакова/. – К., 1964; Хусь О.И. Володимир Александрович Антонов-Овсєєнко. – К., 1965; Черушев Н.С. Командарм Дубоноз. – К., 1986; Фесенко О.П. Комбриг Богунський. – К., 1991, та інші.

¹ Історія Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. – 4-е вид., доп. – К., 1977; Історія СРСР с древнейших времен до наших дней: В 2 сериях, в 12 т. – Т. 7. – М., 1967; Історія Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. – Т. 3, кн. 2. – М., 1968; Рибалка І.К., Довгопол В.М. Історія Української РСР: Епоха соціалізму. – К., 1982; Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Б.О. Історія України: Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи. – К., 1992.

² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2. – К., 1992. – С. 519, 520; Українська загальна енциклопедія: Книга знання в 3 т. – Т. 3. – Львів – Станіславів – Коломия, б.р. – С. 245; Енциклопедія українознавства. – Т. 8. – Париж – Нью-Йорк, 1976. – С. 3131-3132.

³ Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Т. 1, 2. – М.-Л., 1925-1926; те саме. – 2-е изд. – Т. 1, 2. – М., 1990; Антонов-Овсєєнко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3, 4. – М.-Л., 1932-1933.

Загальні видання з історії громадянської війни, випущені в 1930-х - середині 1950-х рр., уже втратили, з огляду на нашу тему, наукове значення й становлять лише історіографічний інтерес¹.

Серед численних історій громадянської війни післясталінської історіографії найбільш ґрунтовними й об'єктивними були і поки що лишаються книга М.І. Супруненка і тригомна колективна монографія. В дослідженнях, підготовлених у Москві, поцї кінця 1918 - середини 1919 рр. в Україні розцінювалися як другорядні й не деталізувалися².

Ряд монографій з історії боротьби проти німецько-австрійських окупантів³ і Директорії УНР⁴ містять цю докладні відомості про формування дивізій та перший період їхніх бойових дій.

Деякі з праць, присвячених першим рокам існування КП/С/У, містять важливі факти щодо політичної боротьби навколо питання утворення і збереження українських радянських збройних сил, а також щодо розв'язання бойових дій проти гетьмана П.Скоропадського і Директорії УНР⁵.

¹ Див., наприклад: Супруненко М.І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни /1918-1920 рр./ - К., 1951; Дихолат А.В. Розгром націоналістичської контрреволюції на Україні /1917-1922 гг./ - М., 1954.

² История гражданской войны в СССР. - Т. 3. - М., 1957; Алахвердов Г.Г., Кузьмин Н.Ф., Рыбаков М.В., Спиринов Л.М., Шатагин Н.И. Краткая история гражданской войны в СССР. - М., 1960; Супруненко М.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине /1918-1920/. - М., 1966; Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: В 3 т. - К., 1967-1970; Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. - Т. 5: Велика Гетьманська соціалістична революція і громадянська війна на Україні /1917-1920/. - К., 1977; История Украинской ССР: В 10 т. - Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине /1917-1920/. - К., 1984; Гражданская война в СССР: В 2 т. - М., 1980-1986, та інші.

³ Заставенко Г.Ф. Крах німецької окупації на Україні в 1918 р. - К., 1959; Белан Ю.Я. Степеченська війна українського народу проти німецьких окупантів в 1918 г. - К., 1960; Склярченко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. - К., 1960; Петров В.И. Отражение Страной Советов нашествия германско-го империализма в 1918 г. - М., 1960, та інші.

⁴ Рибалка І.К. Відновлення Радянської влади на Україні /1918-1919/. - Х., 1957; Дзого ж. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. - Х., 1962, та інші.

⁵ Погребінський М. Другий з'їзд КП/С/У. - К., 1958; Мусиен-

Зарубіжною україністикою історія радянських збройних сил в Україні не розроблялася, однак деякі військово-історичні дослідження розкривають з погляду противника, тобто Армії УНР, операції, в яких брали участь 1 і 2-а Українські радянські дивізії¹.

Огляд виданої літератури свідчить, що, незважаючи на численні звертання вчених до багатьох епізодів історії 1 і 2-ї Українських радянських дивізій, вона ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. Фактографічний матеріал майже в усіх публікаціях з розглядуваної теми підбирався односторонньо, трактувався одверто апологетично. Це пояснюється об'єктивними причинами: політичним і ідеологічним режимом у країні, загальним рівнем розвитку військово-історичної науки в Україні.

Мета дисертації – дослідити історію створення і бойову діяльність 1 і 2-ї Українських радянських дивізій, визначити їх місце і роль у складі збройних сил УРСР взагалі, в операціях Українського фронту зокрема. Виходячи з цього, визначені 2 основні завдання дослідження: розкрити причини й обставини створення перших українських радянських дивізій; виявити джерела й етапи їх формування; простежити процес їхнього переформування на регулярні бойові одиниці; з'ясувати місце, котре відводило вище командування дивізіям у операціях в Україні в 1919 р.; описати проведені дивізіями військові операції та найзначніші бої, визначити їхню роль в успіхах Українського фронту; висвітлити політичні настрої бійців і командирів, їхню реакцію на тодішню політику більшовиків, а також встановити відповідність організаційного статусу і політичного обличчя українських радянських формувань цій політиці зокрема і політичним реаліям взагалі.

ко В.В. На захист завоеваний Великого Октябрі: Компартия України во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и захвату ее завоеваний /октябрь 1917 г. - 1920 г./ - К., 1986, та інші.

¹ Капустянский М. Похід українських армій на Київ - Одесу в 1919 р. /История военно-исторический взгляд/. - Кн. 1, ч. 1 і 2. - Львів, 1921; кн. 2, ч. 3. - Львів, 1922; Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921. - Вінніпег, 1934; Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. - Львів, 1937; те саме. - 2-а вид. - К., 1992; Історія українського війська /від княжих часів до 20-х рр. XX ст./. - Львів, 1986; те саме. - 4-а вид. - Львів, 1992.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють вересень 1918 - червень 1919 рр. - від організації I і 2-ї дивізій під егідою українських партійних і державних структур до передачі їх у відання російських радянських військових органів, переформування на 44 і 46-у стрілецькі дивізії РСЧА і, таким чином, припинення їхнього функціонування як українських радянських формувань.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають принципи діалектики й історизму, підхід до суспільних процесів з точки зору розкриття закономірностей їхнього розвитку і розгляд їх у тому вигляді, в якому вони протікали в дійсності, у реальному часі. Основний метод дослідження - хронологічний: події і явища аналізуються в їхній послідовності, русі та змінах у ході історичного часу.

Документальну базу дисертації становлять як опубліковані, так і архівні документи, а також мемуари.

Численні документи /або уривки з них/ військово-революційних органів і військових штабів, у тому числі штабів самих дивізій, містять названі статті В.Х.Ауссема, І.С.Докатоша і відповідні томи книги В.О.Антонова-Овсієнка, видані в 1920-х - на початку 1930-х рр. Тоді ж було опубліковано матеріали ЦВРК і ЦК КП/б/У, пов'язані з утворенням і боротьбою навколо їх застосування у війні в Україні¹.

У другій половині 1930-х рр. і під час Великої Вітчизняної війни було опубліковано чимало матеріалів, присвячених боротьбі з німецько-австрійською окупацією України 1918 р., частина яких пов'язана з іменами Шорса, Божейка, Черняка². Більшість з них перевидаана в 1950-х - 60-х рр.

Багато документів, які всебічно, хоч і не повно, висвітлюють життя і бойову діяльність I-ї дивізії по січень

¹ Из деятельности ЦК КП/б/У и ЦВРК в период между I и II съездами КП/б/У // Летопись революции. - 1927. - № 1. - С. 120-173; Второй съезд Коммунистической партии /большевиков/ Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. - К., 1991.

² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. - /К./, 1937; Военные документы Н.А.Шорса // Военно-исторический журнал. - 1939. - № 1. - С. 122-125; Документы по истории гражданской войны в СССР. - Т. 1. - Б.м., 1940; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. - Б.м., 1942, та інші.

1919 р., вміщено до збірника "Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов"¹. Ряд директивних матеріалів, котрі визначали завдання для 1 і 2-ї дивізій, вперше було опубліковано у книзі "Из истории гражданской войны в СССР"².

Найповніше і всебічно історія обох з'єднань висвітлюється матеріалами перших двох томів збірника "Гражданская война на Украине"³. До нього включено загальнополітичні матеріали, оперативні накази і донесення, рапорти, листування, газетні повідомлення.

Місце і роль дивізій у планах видого командування розкривають опубліковані директиви головного і фронтового командувань⁴. Рідкісні матеріали 1918 р. містить збірник з історії прикордонних військ СРСР⁵.

Збірники документів з історії встановлення радянської влади на Волині, Полтавщині, Ровенщині, Сумщині, Черкащині, Поділлі, Київщині та Харківщині містять окремі документи, пов'язані з перебуванням і діями дивізій у цих регіонах⁶.

¹ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов /1917-1919 гг./: Сб. документов и материалов. - Чернигов, 1957.

² Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов и материалов в 3 т.: 1918-1922. - Т. 1. - М., 1960; Т. 2. - М., 1961.

³ Гражданская война на Украине. 1918-1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. - К., 1967.

⁴ Директивы Главного командования Красной Армии /1917-1920/: Сб. документов. - М., 1969; Директивы командования фронтов Красной Армии /1917-1922 гг./: Сб. документов в 4 т. - М., 1971-1978.

⁵ Пограничные войска СССР. 1918-1926: Сб. документов и материалов. - М., 1973.

⁶ Борьба трудящихся Волини за власть Советов /март 1917 г. - декабрь 1920 г./: Сб. документов и материалов. - Житомир, 1957; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции /1918-1920 гг./: Сб. документов и материалов. - К., 1963; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918-1920 гг.: Сб. документов и материалов. - Х., 1973, та інші.

Основні документальні матеріали з теми дисертаційного дослідження взято з фондів Російського державного військового архіву, а саме: Управління 1-ї Української радянської дивізії /ф. 999/, Управління 46-ї Катеринославської стрілецької /колишньої 2-ї Української радянської/ дивізії /ф. 1426/, Управління арміями Українського фронту /ф. 103/.

Політичні зведення Наркомату у військових справах УРСР і політвідділу Українського фронту, котрі відображають настрої особового складу дивізії і військово-політичну обстановку в зоні бойових дій, відібрано з фонду Ради народних комісарів УРСР /ф. 2/ в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та у фонді ЦК Комуністичної партії України /ф. 1/ Центрального державного архіву громадських об'єднань України /ЦДАГОУ/. В останньому також виявлено матеріали військових інспекцій з обслідування частин і з'єднань. В "Колекції мемуарів і спогадів про революційний рух на Україні" /ф. 59/ ЦДАГОУ в рукописах Й.О.Баварського, К.А.Січкаря та деяких інших йдеться про формування 1-ї Української радянської дивізії.

З опублікованих мемуарів більшість присвячено 1-й дивізії. Найцінніші, ті, що висвітлюють початковий період історії дивізії, зміщені в журналі "Літопис революції"¹.

Спогади, що виходили в 1930-х рр., малоінформативні, не у всьому достовірні, наукова цінність їх невелика².

За післявоєнні роки найбільш ґрунтовними збірниками до історії 1-ї дивізії стали книги мемуарів чернігівців - учасників громадянської війни і ветеранів 1/44/ дивізії³. Ряд

¹ Биструков. Городнянщина в 1917-1918 гг. /Из истории гражданской войны на Черниговщине// Летопись революции. - 1925. - № 4. - С. 104-131; Точеный Н. Красные партизаны на Печкинской // Там же. - 1926. - № 2. - С. 60-78; Романченко Ю.А. З партизанского ruchu в "нейтральной зоне" // Там же. - 1929. - № 5-6. - С. 217-226, та інші.

² Див., наприклад; Легендарный изддив: Сборник. - М., 1935 /Про М.О.Дорса/.

³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: Зб. спогадів учасників Великої Визвольної соціалістичної революції і громадянської війни. - Чернігів, 1958; Нас вдохновляла революция: Воспоминания ветеранов гражданской войны. - К., 1975; 2-е изд. - К., 1978.

спогадів ветеранів розсіяно по інших збірниках¹.

Цінний матеріал про формування I-ї дивізії, а також бойові дії 1-го полку Червоного козацтва як складової частини 2-ї дивізії містять два збірники спогадів ветеранів-червонців².

Наукова новизна дисертації та її практичне значення полягає передусім у виборі теми дослідження. Одним з принципово нових напрямів є спроба об'єктивно з'ясувати методи утворення і результати функціонування окремих /не єдиних/ збройних сил радянської України і радянської Росії на прикладі двох перших і найбільш ушлякених українських радянських з'єднань. Введено до наукового обігу ряд нових документів, уточнено дати деяких подій і перебіг окремих процесів у збройних силах УРСР.

Матеріали і висновки роботи можуть приділитися при виробленні й удосконаленні концепцій військово-патріотичної роботи серед громадян України, зокрема серед військовослужбовців її збройних сил. Їх можна використовувати також при підготовці сучасної загальної історії українського війська, підручників, лекційних курсів з історії України. Фактичний матеріал придатний для краєзнавчої роботи, зокрема в Харківській, Чернігівській, Київській, Черкаській, деяких інших областях України.

Обсяг дисертації не дозволяє повно і всебічно висвітлити всі сторони історії дивізій. Автор головну увагу звертає на найбільш значимі її аспекти, які, зокрема, винесено у заголовок праці: формування і бойові дії, майже повністю опускаючи такі з них, як партійно-політична робота, створення структури радянських органів на зайнятих територіях та інші.

Наукова апробація дисертації проводилася на кафедрі давньої та нової історії України Київського університету

¹ Петриковський /Петренко/ С.І. В "нейтральній зоні" влітку 1918 р. // Спогади про Перший з'їзд КП/С/У. - К., 1958. - С. 159-172; Данилюк Т.С. В степах України // Незабываемое: Воспоминания. - М., 1961; Станденцкий С.К. Пулемети заговорили // Правда века. - М., 1970. - С. 160-180; Конярь Н.Ю. Дорогие мои богунцы // Это было со мной. - К., 1986. - С. 48-52, та інші.

² Червонці: Спогади ветеранів Червоного козацтва. - К., 1968; Червоное казачество: Воспоминания ветеранов. - М., 1969.

ім. Тараса Шевченка. Основні положення дисертації відображені в публікаціях автора, її матеріали використовувалися під час проведення занять зі студентами Київського університету.

Основний зміст дисертаційного дослідження

У першому розділі "Утворення перших українських радянських дивізій /вересень - листопад 1918 р./" розглянуто причини, передумови і обставини виникнення перших регулярних з'єднань радянської України.

Перші українські радянські дивізії були сформовані більшовиками на хвилі масового селянського повстанського руху 1918 р. проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, найзначнішими проявами якого були Звенигородсько-Тарашанське і Ніжинське збройні повстання. Цей рух мав виразний загально-демократичний і патріотичний характер. Крім більшовиків, в його організації брали участь українські соціалістичні партії й анархісти. Найбільш радикально настроєні, найбойовитіші повстанці не еклили зброї після розгрому головних сил і з собою пробивалися в "нейтральну зону" між Україною і радянською Росією.

Рішення про створення дивізій було прийняте лівим крилом у керівництві КП/б/У, яке переглянуло політичну лінію І-го з'їзду партії, спрямовану на організацію загального збройного повстання на всій території України. Нова тактика відводила вирішальну роль регулярним радянським військам /"ударним загонам"/, котрі планувалося ввести з-за кордону. Оскільки дії радянської Росії щодо України були парализовані умовами Брестського миру, українські більшовики почали формувати власні збройні сили у "нейтральній зоні".

Дивізії створювалися шляхом перетворення розрізаних партизансько-повстанських загонів і груп у роти, батальйони, полки і подальшого об'єднання їх у дивізії. Наказ про утворення двох дивізій чотирьохполкового складу було видано 22 вересня 1918 р. Всеукраїнським центральним військово-революційним комітетом /ВЦРК/ - органом по керівництву повстанським рухом, організованим за рішенням І-го з'їзду КП/б/У. Ознаменували перехід від загонної системи до полкової та об'єднання частин /полків/ у з'єднання /дивізії/, наказ поставив на порядок денний питання про утворення армії та головного командування. З конкретних завдань, передбачених наказом, було здійснено лише найважливіші, зокрема створено дві дивізії.

Організація дивізій велася в напівлегальних умовах, не спиралася ні на яку державну територію, ні на який державний апарат, здійснювалася не спеціальним військовим, а загальнополітичним органом - ВЦВРК. Відповідно, з'єднання були позбавлені централізованого постачання і твердого армійського управління.

Кістяк обох дивізій склали українські селяне, тісно пов'язані зі своїми рідними місцевостями - Київщиною, Чернігівщиною, Полтавщиною, Харківщиною, до звільнення яких нестримно прагнули. Однак праве крило в КП/б/У, що на 2-у з'їзді партії одержало більшість в ЦК, вважало боротьбу за владу в Україні безперспективною без підтримки з боку радянської Росії та революції в Європі, й тому наприкінці жовтня передало I і 2-у дивізії до складу збройних сил РРФСР. Цей акт наразився на впертий опір особового складу з'єднань, що виявився у відвертій непокорі наказам, збройних заворушеннях тощо.

Вирішальний вплив на перегляд військово-політичних планів ЦК РКП/б/, а відтак і українських більшовиків, справила перемога революції в Німеччині. Українські дивізії було включено до складу Групи військ Курського напрямку. Саме вони склали її головну ударну силу.

Згідно з директивою РНК РРФСР група мала розпочати наступ на Донбас проти білокозаків Краснова 21 листопада 1918 р. Однак ще раніше підрозділи I і 2-ї дивізії почали просочуватися вглиб України. В зв'язку з тим, що частини I-ї дивізії, які тяжіли до рідної Чернігівщини, відмовилися перейти на Харківщину для дій на Донбас, а також через різке погіршення ситуації на сусідньому Південному фронті командування 24 листопада зупинило наступ в Україну. На цей час I-а дивізія на чернігівському напрямі зайняла Стародуб і вийшла до Клишів, 2-а на харківському наблизилась до Белгорода. З'єднання приступили до впорядкування і переформування, продовжувачи, однак, всупереч наказу, самовільне просування вглиб України. Таким чином, утворення українських радянських дивізій стало однією з головних причин розв'язання наприкінці 1918 р. неоголошеної війни на північно-східних кордонах України.

У другому розділі "Операції I та 2-ї Українських радянських дивізій на Лівобережній Україні /грудень 1918 - січень 1919 рр." розглянуто процес переформування з'єднань та їхні

бойові дії.

Переформування дивізій здійснювалося з метою надання їм регулярного характеру, викорінення духу партизанщини і приведення у відповідність зі штатами, прийнятими в Робітничо-селянській Червоній Армії /РСЧА/ РРФСР. З цієї метою планувалося скоротити кількість частин у дивізіях шляхом злиття полків. Перша ж спроба реалізувати цей намір і перетворити згідно з наказом по Групі військ Курського напрямку від 21 листопада 1918 р. 1-у повстанську дивізію в Особливу повстанську двополковото складу спричинила заколот у Новгород-Сіверському полку, колективний виступ командного складу боювців і таращанців проти начдива М.Г.Кропив'янського і наступну його відставку. Лише після проголошення 28 листопада в Суджі Тимчасового робітничо-селянського уряду України і оформлення Української радянської армії, підпорядкованої йому в усіх питаннях, за винятком оперативних, котрі складали прерогативу головнокомандувача РСЧА РРФСР, було видано /2 грудня/ наказ про зведення 1 і 2-ї повстанських дивізій у бригади за штатом. Цей наказ також не було виконано через опір командного складу з'єднань і великий притік поповнень. Під назвою бригад збереглися дивізійна структура /по дві бригади двополковото складу/. На початку січня формуванням було офіційно повернено статус дивізій і найменовано 1 і 2-ю Українськими радянськими дивізіями.

Таким чином, будівництво дивізій пішло не шляхом стримування зростання "старих" /колишніх повстанських/ частин і виключення нових, оформованих у централізованому порядку Наркоматом у військових справах УРСР, а шляхом розгортання в бригади полків-"засновників" за рахунок окремих добровольців, партизанських і повстанських груп, полонених, що влигалися безпосередньо до них.

Головне командування РСЧА РРФСР у грудні 1918 р. не планувало широких стратегічних операцій в Україні й ставило українським радянським військам обмежене завдання підтримки дій 8-ї армії Південного фронту і операцій Західного фронту. Однак, незважаючи на це, 10-12 грудня командування Українською радянською армією віддало накази 1 і 2-й дивізіям всіляко прискорити просування відповідно на чернігівському і харківському напрямках.

Перехоплюючи стратегічні магістралі, котрими з Лівобережної України виводилися німецькі війська, дивізії нав'язу-

вали їм нейтралітет і прикривалися ними ж від гетьманських військ, а з середини грудня - від військ Директорії УНР. Протягом грудня - січня полки 1-ї дивізії звільнили від противника міста Новосибків, Шостку, Кролевець, Городню, Ніжин, Бахмач, Чернігів, Козелець, Остер і вийшли в район Києва. Після запеклих боїв під Броварами Богунський і Тарашанський полки 5 лютого вступили до Києва.

2-а дивізія зайняла 20 грудня Белгород і уповільнила просування, концентруючи сили. Спираючись на більшовицьке повстання в Харкові, вона після коротких впертих боїв зайняла його 3 січня 1919 р. Розвиваючи наступ, 2-а дивізія протягом січня звільнила Полтаву, Лебедин, Охтирку і Кременчук /1 лютого/, вийшовши до Дніпра.

За характером виконуваних кожною з них завдань /оперативного масштабу/ обидві дивізії в операціях на Лівобережжі були головною ударною силою Українського фронту, утвореного 4 січня 1919 р. В цілому вони протягом грудня 1918 - січня 1919 рр. здійснили роботу стратегічного значення.

У третьому розділі "Бойові дії 1 та 2-ї Українських радянських дивізій на Правобережній Україні /липень - червень 1919 р./" аналізуються операції з'єднань, котрі, як і раніше, розвивалися в руслі стратегічного наступу Українського фронту, однак вже не виходили за оперативно-тактичні рамки. З 15 лютого з'єднання належали до складу Групи військ Київського напрямку, з 15 квітня - до 1-ї Української радянської армії. Обидва вони лишалися головними противниками Армії УНР, і ці окремі частини узгоджували свої дії з ними або прикривалися їм.

До початку липня радянські війська на Правобережжі повністю володіли ініціативою. 1-а дивізія протягом лютого - березня звільнила Фастів, Білу Церкву, Козятин, Бердичів, Вінницю, Емеринку, а наприкінці березня - на початку квітня зірвала контрудар противника в районі Коростеня і Бердичева. В травні з'єднання глибоко просунулося на Волині, очистивши від противника район Сарни - Рівне - Дубно.

2-а дивізія наприкінці лютого - в березні забезпечувала три напрями. Її 1-а бригада брала участь у відбитті контр-наступу в районі Коростеня - Єнтомира, 2-а успішно просунулася через Христинівку, Умань і Вапнярку до лінії старого державного кордону /на Поділлі з'єднання блокувало й витіснило до Гумуни! Запорізький корпус Армії УНР/. На півдні 1-а Зве-

дений український полк, підпорядкований 2-й дивізії, розбив 19 серезня в районі Березівки французів, греків і білогвардійців і захопив 5 танків. Квітень позначений успішними боями дивізії за Старокостянтинів, Проскурів і Шепетівку.

Таким чином, силами 1 і 2-ї Українських радянських дивізій фронт Армії УНР було розірвано. В руках Директорії лишалася лише вузька смуга території України в межах Подільської губернії.

На Правобережній Україні дивізії значну частину своїх сил відволікали на боротьбу з масовим селянським повстанським рухом під гаслами Директорії УНР. Цей рух знаходив співчуття серед бійців з "єднань", котрі також вважалися до крайніх форм протесту проти земельної, продовольчої й національної політики більшовиків. Вони громили комуні, ЧК, виконкоми тощо, іноді самовільно лишали фронт, вимагаючи задоволення своїх вимог.

На початку травня розпочалося переформування 1 і 2-ї дивізій на трьохбригадні дивізії /в кожній бригаді - по три полки/, однак на момент ліквідації Українського фронту в середині червня 1919 р. воно ще не було завершено. В ході передачі військ фронту в безпосереднє підпорядкування командування РСЧА РРФСР 1 і 2-у Українські радянські дивізії було реорганізовано відповідно в 44 і 46-у стрілецькі дивізії. Після реорганізації вони значною мірою почали втрачати український характер, в першу чергу - через надходження частини поповнень з російських губерній.

Висновки. В результаті проведеного дослідження автор прийшов до ряду висновків, основні з яких виносяться на запис:

1. 1 і 2-а Українські радянські дивізії були організовані більшовиками України на хвилі національно-визвольної боротьби проти німецько-австрійської окупації, що зумовило їхній національний /український/ і соціальний /переважно селянський/ склад і стало причиною постійних конфліктів з більшовицьким командуванням і політичним керівництвом, котрі намагалися надати формуванням партійно-класового характеру.

2. Особовий склад 1 і 2-ї Українських дивізій відіграв самостійну активну роль у розв'язанні війни проти Директорії УНР і виборі напрямів головних ударів на початковому її етапі

всупереч політичним і військовим розрахункам більшовицького керівництва радянської Росії.

3. Обидві дивізії у грудні 1918 - червні 1919 рр. визначили поразку Армії УНР, відігравши в операціях військ Українського фронту стратегічну /грудень 1918 - січень 1919 рр./ і оперативну роль /липень - червень 1919 рр./.

4. Бойові успіхи з'єднань, як і всього фронту в цілому, значною мірою обумовлювалися політичними особливостями тодішньої обстановки, зокрема масовим прорадянським повстансько-партизанським рухом у тилу противника і координацією дивізіями своїх дій з ним.

5. Однією з найголовніших причин розформування Українського фронту та реорганізації дивізій стали постійні виступи їхнього особового складу проти бруталної земельної, продовольчої й національної політики КП/С/У і радянської влади, і, як наслідок, - розуміння неможливості сполучення навіть псевдонаціональних збройних сил з соціально-класовою й "інтернаціоналістською" їх заангажованістю.

Основні положення дисертації знайшли своє відображення в публікаціях автора:

1. Документи архівні // Великий Товтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. - К.: Головна редакція УРЕ, 1987. - 0,2 д.а.
2. Комсомольські мобілізації // Там же. - 0,1 д.а.
3. Партійні мобілізації // Там же. - 0,2 д.а.
4. Політичний комітет оборони Києва // Там же. - 0,02 д.а.
5. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка // Там же. - 0,3 д.а.
6. Яків Христофорович Петерс /До 100-річчя з дня народження/ // Український історичний журнал. - 1986. - № 12. - 0,6 д.а.
7. Нові документи ЦДАХР УРСР про життя і діяльність М.О.Шорса // Архіви України. - 1985. - № 5. - 1 д.а. /у спів-авторстві/.
8. Остання загадка Шорса // Радянська Україна. - 1991. - 8, 12, 13, 19, 21, 22 березня. - 2 д.а.

376955

AB 29.431